

А. В. Решетніченко

ГНОСЕОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Проаналізовано минулі, сучасні та майбутні тенденції впливу світоглядних орієнтацій на управління процесами розвитку нормативно-правових відносин. Розглянуто підходи до підвищення ролі інституту права у розбудові гуманістичного громадянського суспільства.

***Ключові слова:** генеза права; правова система; правові механізми; управління розвитком нормативно-правових відносин.*

Проанализованы прошлые, современные и будущие тенденции воздействия мировоззренческих ориентаций на управление процессами развития нормативно-правовых отношений. Рассмотрены подходы к повышению роли института права в построении гуманистического гражданского общества.

***Ключевые слова:** генезис права; правовая система; правовые механизмы; управление развитием нормативно-правовых отношений.*

We analyzed the past, present and future trends in the impact of ideological orientations in the process control of regulatory relations. We examined approaches to enhance the role of the institute of law in the construction of the humanistic civil society.

This article reveals the conformity to natural laws of the legal development of a society control mechanisms, antique, medieval society and the Renaissance, the New times, present and immediate future.

Change control mechanisms regulating the processes of regulatory – legal relations which reveals with the dynamics of development, quality different types of ideological orientations. They introduced a new concept of humanistic, creatologic and universologic control systems regulatory – legal mechanisms of management of social processes.

***Key words:** genesis of the law; legal system; legal mechanisms; management of the development of normative and legal relations.*

Постановка проблеми. Стан і роль інституту права в системі засобів управління процесами становлення, змін та подальшого розвитку людини, держави і суспільства вкрай незадовільні. Головна проблема полягає у тому, що порізнені протягом століть інтереси влади, капіталу і зусилля фахівців у галузі правознавства, суспільствознавства, державного управління і місцевого самоврядування не сприяли як визначеності предметної області права, так і посиленню практичного впливу юриспруденції на

збалансованість та вдосконалення діяльності адміністративних, законодавчих і виконавчих інститутів регулювання як суб'єкт-суб'єктних, так і об'єкт-об'єктних правовідносин. У силу цього характер розвитку сучасної юридичної теорії і практики, – як і багато століть тому, – нерідко визначають як архаїчні, догматичні, партійно-політичні, кланово-корпоративні, криміногенні, так і інші позанаукові та асоціальні за природою чинники.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми свідчить про те, що головні причини подібних явищ полягають, на нашу думку, у штучному обмеженні уявлень про генезу розвитку права лише поняттями «натуралістичних», «легістських» (позитивістських), «біхевіористських», «лібертарних», «соціалістичних» та «демократичних» правових систем. Подібний підхід є наслідком як редукованої історії правознавства, так і недостатньої уваги до цієї проблеми. Не менш вагомою проблемою слід вважати також і відсутність зацікавленого та відповідального ставлення до дійсно концептуально спроможних і соціально перспективних правових підходів. Між тим, сучасні владні еліти мають розуміти, що шлях канонізації віджилих та позбавлених соціальних ідеалів нормативно-правових систем не просто спричинить, а все більш прискорюватиме вибухоподібний процес зміни правової культури суспільства.

Саме для запобігання подібним вкрай небезпечним явищам ми ставимо за **мету** визначити найбільш перспективні шляхи подальшого розвитку права як головного інструменту гармонізації відносин між людиною, державою й суспільством у процесах історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Формування права як соціального інституту та феномену соціокультурного розвитку суспільства пройшло ряд закономірно впорядкованих етапів. Кожен з них обіймає цілу епоху, представлену системою корелятивно пов'язаних між собою показників та критеріїв життєдіяльності суспільства. У ряду таких показників і критеріїв першочергова роль належить праву як базовій умові регуляції відносин між історичними, світоглядними, управлінськими, економічними, політичними, виробничими, освітніми та соціокультурними чинниками життєдіяльності суспільства. Разом з тим, зміст, природа права та характер правозастосовних норм, у свою чергу, регламентуються певним рівнем розвитку суспільства і визначаються способом життя населення. Саме завдяки природі правових процесів той або інший образ життя населення набуває конкретних форм прояву якісних та структурно-функціональних особливостей функціонування та розвитку суб'єктів буття. Так, в історії цивілізації добре відомо, як властиве початковим етапам розвитку суспільства харизматичне за походженням право сили поступово змінювалось спочатку риторичним правом як мистецтвом змагання у красномовності, потім правом догматичним, адміністративним та конституційним як принципово різними засобами вирішення проблем рівня та якості життя.

Кожен з історично сформованих типів права відігравав, відіграє і надалі відіграватиме вагомую роль у процесах регулювання відносин між суб'єктами буття. Звісна річ, що з часом роль того або іншого типу права змінюється від абсолютно домінуючого до рецесивного чи взагалі латентного. У філософії подібні механізми називають «зняттям», і вони принципово відрізняються від процесів знищення або зникнення. Виходячи з цього, не слід забувати, що різні суб'єкти соціуму як носії права перебувають на принципово різних стадіях, етапах і навіть рівнях розвитку, які нерідко надають в принципі знятим, латентним або рецесивним типам права роль визначально важливих чинників регулювання відносин між різними суб'єктами буття.

Не менш вагомую роль відіграє генеза розвитку права в якості різноманітних механізмів формування принципово нових правових систем. Так, на зміну натуралістичному за природою праву з властивими йому анімальними нормами регулювання відносин на основі тваринного страху перед невідомим та незрозумілим приходять архаїчне право часів античності з властивими йому нормами регулювання звичаєвих відносин у системі аристократичних цінностей та ідеалів. Саме генеза натуралістичних та архаїчних правових відносин привела до формування якісно нової системи догматичного за походженням і патріархального за суттю права в епоху Середньовіччя. Ті ж самі гносеологічні механізми, з одного боку, загострюють властиві демократичній правовій системі протиріччя, а з іншого – доводять до межі її можливості у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства, що приводить до становлення та надзвичайно інтенсивного розвитку у лоні демократичної системи принципово нової, гуманістичної за своєю сутністю правової системи майбутнього. Розглянемо, однак, поняття, природу та механізми генези розвитку правових систем більш детально.

Історично першим формується ***натуралістичне за природою і протосоціальне за сутністю право***. Поняття протосоціуму відкидає науково неспроможні уявлення про «первісне людське стадо», «праобщину» і розглядає початкові етапи формування суспільства як найбільш тривалу в історії епоху. В процесі формування протосоціум проходить стадії переходу від ***архантропів*** (п'ятикантропів, синантропів, атлантропів...) і ***палеоантропів*** (неандертальців, кроманьйонців) до ***Людини розумної*** і включає цілісну систему засобів пізнання, відтворення та подальшого фізичного, інтелектуального, культурного та духовного розвитку людства. У процесі формування протосоціуму можна виділити три якісно відмінні і різні за тривалістю етапи освоєння спочатку печерного способу життя, а з часом – життя у підвалах, напівпідвальних приміщеннях та освоєння одно-, дво-, а інколи й багатоповерхових приміщень. Так, під час освоєння печер люди навчилися створювати засоби захисту, полювання, риболовлі, землеробства з каменю, дерев, кісток або ж рогів тварин. Як процес створення, так і характер використання

спочатку цих засобів, а потім і технологій використання вогню не тільки сприяв розвитку спілкування, а й використовував комунікативні засоби як перші кроки харизматичного впорядкування нормативно-правових відносин у процесі задоволення вітальних потреб та безпечного існування членів первинних соціальних спільнот. Анемічний світогляд, що домінував у ті часи, сприяв диференціації діяльності, в якій перші норми та критерії регуляції відносин визначались страхом перед усім невідомим і тому незрозумілим, що розглядалось як загроза, як таке, що лякає, часом, до нестями. Отже, переважне право на прийняття рішень мали ті, хто відрізнявся силою, мужністю, хоробрістю у подоланні загроз, страхіть і негараздів. Саме ж право носило, головним чином, характер страху перед невідомим і тому може бути названо «анімальним».

Навчившись будувати землянки та використовувати створені природою безпечні приміщення, наближені до поверхні люди протосоціуму навчилися виготовляти більш складну зброю, гончарні вироби, вироби з металу, засоби пересування на великі відстані, облаштовувати побутову діяльність, виготовляти одяг, прикраси, засоби обрахування, фіксації подій та форм приручення тварин. Значно ускладнені форми діяльності сприяли заміні предметно-речових ознак права на уявні в образі сильних тварин, лікувальних рослин та інших форм, здатних захистити людей від загроз. Тому подібне право слід визначити як *символічне, як прояв заступництва сильних тварин, рослин та інших предметів у формі образів як певних знаків, символів. У зв'язку з цим ми маємо всі підстави вважати що саме з цих часів формується поняття «оберегів», «дідухів» та інших форм захисту народів, які мешкали на території сучасної України.*

Третій етап розвитку протосоціуму характеризується розбудовою житлових приміщень на поверхні і створенням впорядкованих поселень, у яких виділяються центральні та периферійні зони, будівлі з підвищеним рівнем комфорту у вигляді комунальних споруд і комунікацій, підсобних приміщень, захисних споруд. На завершальних етапах протосоціуму спостерігається формування системи малих, середніх, великих і навіть гігантських поселень у вигляді міст-держав. Деякі з них мали протяжність на десятки, сотні і навіть тисячу кілометрів. Принципово новий спосіб життя привів до якісної зміни як правоустановчих, так і регулятивних засобів взаємодії між суб'єктами соціального буття. Властивий тим часам фетишистський світогляд сприяє формуванню міфологізованої за своєю суттю системи пізнання, яка надає праву форму примусово спрямованого впливу як на характер діяльності, так і на оцінку ролі суб'єкта у тому або іншому соціальному середовищі. У певному сенсі подібний тип права носить силовий характер, але соціальна природа цієї сили має харизматичну природу. На цьому етапі фетишистське за походженням право спирається на примусові дії, зміст яких визначається багато в чому штучно створюваним, міфологізованим

поклонінням перед утаємниченими предметами як чимось невідомим, а тому страшним і загрозливим. Отже, примусове право можна охарактеризувати і як свого роду «чудодійне», однак при цьому його соціальна природа неодмінно має проявитись у силі впливу на об'єкти правовідносин. Нерідко примусове право спиралось на особу обожнюваного царя, якого за часів Мікенської культури (XIV–XII ст. до н. е.) називали «апах», а надане йому абсолютне право – «анакс». Отже, в узагальненому вигляді генеза розвитку права за часів протосоціуму може бути представлена у такому вигляді:

Таблиця 1

Генеза розвитку права за часів протосоціуму

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Печерний	Анемічний	Анімальне
Підвальний	Тотемічний	Символічне
Поверховий	Фетишистський	Примусове

Формування права за часів античності включає становлення і розвиток суспільства у період з VIII ст. до н. е. до VII ст. н. е. і знаменується переходом від *натурально-суб'єктивованих* до *соціально організованих* механізмів регулювання нормативно-правових відносин. На початкових етапах Античності домінуючими формами організації міжсуб'єктних відносин виступають кровно родинні зв'язки між членами соціальних спільнот, які поступово приходять на зміну харизматично-фізіологічним критеріям, що домінували за часів протосоціуму. На зміну динамічно-ситуативним зв'язкам між членами первинних племен приходять значно більш усталені норми і цінності доволі складно організованих родів як таких спільнот, діяльність яких регулюється принципово новою системою соціальних механізмів та критеріїв. Мова йде, перш за все, про переростання міфічного світогляду у систему натурфілософську, першочерговими завданнями якої стають вирішення проблем стабілізації, диференціації та впорядкування відносин між якісно різними й одночасно дуже важливими сферами життя, такими як військова справа, землеробство, скотарство, господарство, культура та влада. Отже, на перших етапах розвитку Античності *право носить характер звичаєвого як такої системи норм регулювання відносин між базовими сферами життєдіяльності суспільства, яка визначається натурфілософськими світоглядними орієнтаціями.* Саме завдяки звичаєвому праву формується поняття *предмета права* як взаємоузгоджених сфер, форм та засобів його впливу, а також системи базових норм регулювання міжсуб'єктних відносин. Поряд із поняттями «норми», «власності», «влади» саме право визначає такі критерії регуляції правовідносин як «підстава», «обставина», «умова» та «причина» як власне «праведної», так і «протиправної» спочатку

поведінки, а згодом і дії взагалі. Тим самим *саме звичаєве право поступово переводить право з біхевіористичного до соціально орієнтованого засобу регуляції нормативно-правових відносин.*

Наступний рівень розвитку правовідносин часів Античності характеризується надшвидкими темпами становлення міст-держав (полісів), які надають поселенням, які існували раніше, якісно нового як нормативно-правового, так і, власне, соціально-економічного та соціокультурного розвитку. Завдяки надзвичайному розвитку *софістики і риторики* право стає письмово вираженим і тим самим усебічно сприяє подальшому вдосконаленню процесів комуналізації суспільних відносин на шляху взаємодії між базовими сферами життєдіяльності суспільства. На даному етапі формується *принцип змагальності права як високого мистецтва красномовного відстоювання норм, цінностей та ідеалів при аналізі наслідків тих або інших дій. Право* виступає як *базова умова реалізації владних та управлінських функцій кращими представниками суспільних еліт.* Таким чином, на другому етапі розвитку комунального, по суті, типу суспільних відносин право набуває рис *риторичного*, і його природа обумовлюється особливостями антропоморфного світогляду.

На завершальному етапі Античності, що пов'язаний із розвитком первинного громадянського суспільства, право набуває аристократичного характеру і обумовлюється особливостями формування та прояву космоцентричних світоглядних орієнтацій. Із фіксованих на папері норм право поступово переводиться у розряд безособових, абсолютних, космологічних за природою законів (nomos), базові елементи яких відображають гармонійні зв'язки між рівними і в силу цього рівноцінними елементами буття. Що ж стосується правової природи влади, то її носіями мають бути ті, хто *за походженням* має більше прав на те, щоб представляти та відстоювати права інших. У зв'язку з цим К. К. Жоль справедливо наголошує: «Законность (dike) греки понимали как *меру справедливости*, как *правильный порядок* жизни в обществе, как *гармоничное сочетание разных социальных элементов в едином целом*, каковым должен быть полис. Именно полис представляет собой согласованное целое, находящееся в состоянии гармонии только в том случае, если каждый из его элементов занимает подобающее ему место в жизни города-государства и приобретает ту долю власти, которую заслуживает. В полисе нет места абстрактному равенству всех, ибо дурной человек не может быть равен хорошему, наилучший гражданин должен обладать наивысшими правами по сравнению с худшими гражданами, не соблюдающими писанные законы» [1]. Отже, на завершальному етапі Античності право набуває аристократичного характеру, збагачується принципами відкритості, гласності і тим самим сприяє формуванню первинного громадянського суспільства, побудованого на диференціації прав, які мали б відповідати принципам світового порядку та гармонії. В

узагальненому ж вигляді генеза розвитку права в античний період може бути представлена у табл. 2.

Таблиця 2

Генеза розвитку права в античний період

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Родоплемінний	Натурфілософський	Звичаєве
Комунальний	Антропоморфний	Риторичне
Громадський	Космоцентричний	Аристократичне

Беззаперечне домінування у Середні віки теократичних світоглядних орієнтацій принципово змінює як спосіб життя громадян, так і нормативно-правові основи життєдіяльності суспільства. Так, спрямоване на розбудову феодальних відносин суспільство доволі жорстко детермінувало діяльність громадян беззаперечним дотриманням релігійних за своєю суттю обрядів, традицій, звичаїв та канонів. Численні церкви та монастирі тих часів концентрують у своєму лоні не тільки виховну, освітню та просвітницьку, а й нормативно-правову діяльність, надаючи тим самим органам влади інституціонального характеру. Лише спираючись на право як систему влада набуває можливостей впливу на всі без винятку складові життєдіяльності суспільства. Тим самим релігія переводить право з розряду абстрактно-теоретичного засобу регулювання суспільних відносин в систему інституціонально закріплених догм впливу на процеси розвитку суспільства. Спираючись на схоластичні вчення отців церкви та ортодоксальні релігійні догми, органи влади використовують право як інструмент канонізації власних інтересів та засіб примусу до дій, спрямованих на розбудову феодальних відносин.

Набуваючи все більш культового характеру, повсякденний спосіб життя визначається логікою інтенсивного витіснення властивих Античності принципів рабовласництва новою політикою посилення влади з боку духовенства, військових та заможних землевласників. Тим самим нова феодальна політика надає праву роль засобу активного проведення в життя інтересів влади в особі духовенства, військових та заможних землевласників. Таким чином, право все яскравіше набуває рис *кратологічного*, сутність якого полягає *в узаконенні культових ознак релігійних за змістом і політичних за характером процесів*.

Усебічний правовий захист інтересів панівних феодальних владних структур стимулював надзвичайно інтенсивний розвиток романського, готичного стилів мистецтва, які, своєю чергою, підігрівали у них почуття виключності, самотності, надзвичайності та унікальності уявлень як про власну природу, так і про бажання надати цій природі рис всеєдності та космологізму. Власну

вишуканість та елегантність вони всебічно підкреслювали високим рівнем освіченості, культури, використанням коштовних медальйонів, каблучок, орденів, медалей та інших вишуканих прикрас. Кажучи інакше, на місце пантеїстично налаштованій античній системі права як загального для всесвіту морального закону Середньовіччя прагне поставити право, яке надається абсолютною та непідвладною людям волею Бога у християнстві, Аллаха в ісламі, Будди в індуїзмі або Дао в даосизмі. Отже, завершальний етап Середньовіччя характеризується розвитком *патріархального права як системи захисту інтересів панівних владних структур шляхом «наданого волею Бога» права на вічне, абсолютне та непохитне панування*. В узагальненому вигляді генеза розвитку права за часів Середньовіччя наведена нами у табл. 3.

Таблиця 3

Генеза розвитку права за часів Середньовіччя

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Унормований	Теократичний	Догматичне
Культовий	Політичний	Кратологічне
Вишуканий	Ідейний	Патріархальне

Обумовлена формуванням умов світського життя протягом XIV–VII століть, головним чином на теренах Європи, епоха Відродження та Нових часів сприяла формуванню якісно нових типів правових систем, до яких слід віднести, перш за все, *лібертарну, адміністративну та конституційну* правові системи. До головних передумов формування нових правових систем слід віднести саму *римську курію, гуманізм, реформаторство, утопічний соціалізм та державне управління*. Так, серед провідних діячів римської курії панував дух свободи, гуманістичного критицизму лицемірства святош, порочного образу життя кліру і всебічно підтримувався духовний оптимізм у вигляді анекдотів та інших форм усної творчості. Гуманістична публіцистика Італії також спрямовується на відстоювання прав і самоцінності людини у протидії впливу церкви, в оптимістичній вірі у майбутнє. На відміну від Середньовічних глосаторів, діяльність яких зводилась до практичного впровадження юридичних догм попередників, екзегеза¹ гуманістів розглядає право як систему духовних норм, сформованих самим життям і даних людям у формі спеціальних понять. Найбільш повно зміст нормативно-правових понять розкривали людям широковідомі у ті часи письменники, такі як Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка та Лоренцо Валла. Так, Данте Аліг'єрі (1265–1321) у широковідомій «Божественній комедії» акцентує увагу на природній сутності

¹ Екзегеза (д. гр. exegesis) – тлумачення.

людини, гармонізує взаємодію розуму і віри. Франческо Петрарка (1304–1374), автор «Книги пісень», «Про презирство до світу» подібно до Данте наголошує, що життя дається лише один раз, людина має бути вільною, розвиненою і фізично, і духовно, прагнути до земного щастя, має зберігати гармонію зовнішніх рис та внутрішнього світу. Лоренцо Валла (1507–1577) у трактаті «Константанів дар» (1540 р.) розкриває протиправний характер сфабрикованого у папській канцелярії документу, який нібито надає римським папам право впливати на процеси світського життя. За розкриття цього злочину організатори Тридентського собору (1545–1563) включили роботу Л. Валли до «Індексу заборонених книг». Незважаючи на це, Л. Валла продовжував висміювати церковні авторитети, критикувати схоластику за штучність, претензійність, наголошувати на самоцінності людського буття, на рівності чоловіків і жінок, на провідній ролі матеріальних і моральних заохочень.

Метою реформаторства виступав процес демократизації відносин між Церквою та віруючими. Відірваність католицької церкви від народу, надмірний конформізм її вчень загострював кризу феодалізму і зароджував як народні, так і бюргерські течії протидії. Народну реформацію представляли Томас Мюнцер, диггери та анабаптисти. Лідерами бюргерського руху виступали Мартін Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін. Так, засновник Реформації доктор богослів'я Мартін Лютер (1483–1546) запропонував 95 тез як основу ідеологічної боротьби проти католицизму. Суть цих тез зводила норми права до вимог спрощення обрядів, відділення віри від політики, підвищення ролі світської влади та освіти, позбавлення духовенства привілеїв. Справу М. Лютера продовжив Жан Кальвін (1509–1564), згідно з ученням якого центральною для протестантів є ідея приреченості людей на благі дії, які дають надію кожному на спасіння. Народну течію Реформації очолював священик Томас Мюнцер (1490–1525), який наголошував на необхідності реформування не тільки церкви, а й суспільства з метою розбудови суспільства загальної справедливості як свого роду «Божого царства». Головну причину всіх бід він вбачав у класовій нерівності, основу якої складає приватна власність. Підкорення приватних інтересів загальним цілям повинно складати основу нового типу права, виробництва та суспільних відносин, коли влада і власність повинні належати «ремісникам і плугатарям».

Засновники утопічного соціалізму лорд-канцлер Великої Британії Томас Мор (1478–1535) і Томмазо Кампанелла (1568–1639) наголошували, що право має будуватись на принципах: 1) відсутності приватної власності; 2) участі усіх громадян у суспільно корисній праці; 3) праці як загальнообов'язкового явища; 4) рівномірного розподілу продуктів праці; 5) нормованої тривалості робочого дня; 6) надання можливості займатися наукою; 7) формування «трудової сім'ї» як клітини суспільства; 8) обрання посадових осіб; 9) рівних прав чоловіків і жінок; 10) свободи віри в обраного бога.

Розвиток нормативно-правових засад державного управління відбувався у лоні політично орієнтованих теорій, спрямованих на пізнання форм і методів впливу на процеси життєдіяльності реально існуючих держав. Одним із засновників цього напрямку був відомий флорентійський (Італія) політичний діяч, філософ і письменник Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527). Сутність головних положень його системи засобів регулювання нормативно-правових відносин між людиною, державою та владою зводилась до тверджень про те, що:

- 1) від народження людина є злою;
- 2) рушійною силою вчинків людини є егоїзм та прагнення до власної користі;
- 3) якщо кожен буде прагнути лише до задоволення особистих інтересів, сумісне існування буде неможливим;
- 4) держава є такою організацією, яка має долати егоїзм і низькі прагнення людей;
- 5) для подолання низької природи підлеглих керівник держави має застосовувати спеціальні прийоми і методи;
- 6) правитель має лише виглядати щедрим і благородним, а насправді не забувати, що ці якості дадуть протилежний результат, коли позбавлені високих рис духовності підлегли його зрадять, повалять, а казенні гроші промотають;
- 7) правитель не повинен зазіхати на майно і особисте життя підлеглих;
- 8) у боротьбі за звільнення країни від загарбників, за її незалежність припустимі будь-які засоби, у тому числі підступні та аморальні.

Отже, епоха Відродження на зміну натуралістичним і гедоністичним критеріям попередніх епох поступово висуває особистість, здатну робити власний вибір з метою задоволення як особистих інтересів, так і з урахуванням інтересів інших осіб. Побудоване таким чином на критеріях морального індивідуалізму право всебічно сприяє формуванню людини нового типу – людини підприємливої, людини активної, ділової як основи формування принципово нової верстви населення – буржуазії. Таким чином, лібертарне за своєю сутністю право все інтенсивніше спрямовується на захист інтересів буржуазії, внаслідок чого стає здатним вирішувати як проблеми регламентаційного характеру, так і завдання, пов'язані з регулюванням правовідносин, застосуванням засобів реалізації розпорядницьких, організаційних і контрольних функцій. Завдяки виконанню цього нового і доволі широкого спектру нормативно-правових дій система прав інституалізується і стає самостійною сферою адміністративного права.

За Нових часів бурхливий розвиток науки прискорює як темпи виробництва, розподілу, споживання, обміну, контролю, так і формування класу буржуазії та нових дворян, що призводить до загострення протиріч між «верхами» та «низами» і потребує

принципово нових форм нормативно-правової регуляції відносин між різними прошарками і верствами населення. Так, підрич духовної диктатури церкви обумовлювався поширенням революційних рухів під прапором протестантизму. Наприклад, завершальна перемога протестантизму над католицизмом супроводжувалась досягненням внутрішньої автономії Англійської Церкви і її незалежності від Папи Римського. До головних передумов формування конституційного права слід віднести раціоналістичні напрями пізнання та емпіричну філософію. Так, завдяки роботам І. Канта, Р. Декарта, Б. Спінози, Лейбніца право розкривається як система раціональних за природою і розумових за механізмами засобів регулювання відносин між людиною, природою і суспільством. Поняття доказовості, точності і надійності правових фактів отримує методичне оформлення у індуктивних та дедуктивних логічних схемах правознавства. Вагомий внесок у формування емпіричного напрямку пізнання в Англії Нових часів зробили праці Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка. Так, видатний англійський філософ і політичний діяч Френсіс Бекон (1561–1626) попереджав дослідників, що на шляху до пізнання правової істини їм загрожують чотири типи «ідолів» (хибних образів): **1) роду** (судження про зовнішнє за аналогією з власним); **2) печери** (наслідки симпатій чи антипатій); **3) площі** (різні значення і сенс); **4) театру** (дії за сценарієм хибних теорій). Отже, на шляху до пізнання сутності правових фактів, на його думку, необхідно: 1) визначити дійсне існування явища; 2) впевнитись у його відповідності очікуванням; 3) порівняти з іншими; 4) позбавитись зайвих ознак; 5) розкрити істинну природу. Учень Ф. Бекона і послідовник закладених ним традицій, видатний англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679) рішуче виступав проти безплідної схоластики, ставив за мету отримання відчутних практичних результатів, а основу створення держави вбачав у проголошенні «суспільного договору». Збагачення нормативно-правових понять соціально орієнтованими чинниками сприяє переведенню системи права із розряду примусово-рецептурного за змістом і адміністративного за формою до системи концептуально узгоджених засобів регулювання владних відносин у межах суб'єкт-об'єктних зв'язків між людиною, соціальними спільнотами та державою. Тим самим конституційне право суттєво розширює предметну сферу правових відносин і переносить їх із розряду натуралістично-прагматичних у сферу причинно-наслідкових. Таким чином, конституційне право в епоху Відродження і Нових часів являє собою систему засобів, спрямованих на розмежування та закріплення політико-правових засад реалізації суспільних відносин над основами релігійної моралі. Одним із прикладів конституційного права тих часів виступає перша Конституція України Гетьмана Пилипа Орлика 1710 р. В найбільш узагальненому вигляді генезу розвитку права в епоху Відродження та Нових часів нами подано в табл. 4.

Гене́за розвитку права в епоху Відродження та за Нових часів

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Світський	Раціоналістичний	Лібертарне
Комфортний	Бюрократичний	Адміністративне
Конформний	Технократичний	Конституційне

Формуванню сучасної судово-правової системи передують ряд надзвичайно важливих для розвитку суспільства рухів, учень і теорій, які протягом XVIII–XX століть забезпечили перехід до якісно нових форм правовідносин між людиною, державою і суспільством. До головних із них належать рух просвітництва, німецька класична філософія, теорії марксизму, позитивізму, екзистенціалізму, волюнтаризму, соціалізму та гуманоцентризму. Започатковані англійськими (Дж. Толанд, А. Коллінз, Дж. Прістлі, Е. Е. Купер, Ф. Хатчесон, Б. Мандевіль) і французькими (Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Кондільяк) просвітниками ідеї склали деїстичні, атеїстичні та соціально-утопічні основи сучасного правознавства. Так, послідовно відстоюючи «право мислити вільно як невід'ємне право кожної людини», Антоні Коллінз сприяв розвитку суспільної правосвідомості. Джозеф Прістлі вводить поняття «громадянської свободи як права на дію відповідно до закону», обґрунтовує ідею суверенітету і відстоює права народу на подолання деспотизму. Видатний французький публіцист Вольтер ідеалом держави вважав монархію, а сутність розвитку вбачав у реалізації ідеї «просвітницького абсолютизму», коли розумний государ мав би піклуватись про власний народ і реалізовувати його права на життя, працю, освіту та свободу. Відомий французький філософ Шарль Луї Монтеск'є прогрес суспільства вбачав у створенні держав на основі «громадської угоди», яка будується на засадах публічної влади і визнає права громадян і обов'язки правителів. Виступаючи за верховенство закону, Монтеск'є вперше запропонував поділяти владу на законодавчу, виконавчу та судову з метою більш ефективного її функціонування. Жан Жак Руссо відстоював ідею «культу світової волі» як такого підґрунтя нової релігії громади, яке надає людям право повстати проти гноблення та несправедливості влади. Рівні права мали забезпечити можливість участі народу в зібраннях громад, які мали впливати на діяльність парламенту. Закладені тим самим підвалини місцевого самоврядування мали сприяти розвитку державного управління. Руссо запропонував принципово нову систему виховання дітей. З метою формування громадян нового типу суспільство мало ізолювати дітей від впливу вулиці і виховувати їх на принципах наукового пізнання, особистої свободи, взаємоповаги,

оволодіння професіями і недопустимості релігійної, правової та моральної деспотії.

Атеїстичний (матеріалістичний) напрям філософського Просвітництва склали роботи Мельє, Ламетрі, Дідро, Гельвеція та Голбаха. Так, Жан Мельє в якості ідеального розглядав таке суспільство, яке б створювалось на основі союзів братських громад, члени яких мали б бути рівними між собою за умовами житла, за умовами праці, за доходом та рівними можливостями задоволення вітальних потреб. Деякі дослідники небезпідставно називають Жана Мельє «першим комуністом».

Основу вчень французьких соціалістів-утопістів склали роботи Маблі, Мореллі, Бабефа, Оуена, Сен-Сімона. Автори критикували життєвий та політичний устрій держави, формували підходи до розбудови суспільства нового типу, відстоювали соціальні права людей, принципи соціальної справедливості та моралі.

Так, брат Кондільяка, відомий французький філософ-публіцист Габріель Маблі розглядав людину як єство суспільне, яке повинно мати рівні права. Люди не повинні поділятися на класи і мають бути забезпечені правом брати участь в управлінні й справедливому розподілі благ. Треба зауважити, що сам Маблі мало вірив у реальність здійснення власних мрій.

Франсуа Бабеф (псевдонім Гракх Бабеф) вважається першим теоретиком і практиком комунізму. Причини поневірян народу він вбачав у недосконалому філософських теорій, приватній власності та розподілі людей на класи. Вважав, що комуністичне суспільство, в якому немає класів, приватної власності, земля належить тим, хто її обробляє, де існує політична й економічна рівність і держава гарантує справедливий розподіл результатів праці, можливо створити лише шляхом насильницької революції. Виступав за жорсткий революційний порядок. Спроби здійснити ідеї на практиці закінчились стратою Бабефа та його товаришів. Створені ними програма й маніфести діяльності «Зговору в ім'я рівності» були застосовані у розвитку революційних рухів XIX–XX століть.

На переконання Клода Сен-Сімона суспільство повинно розвиватись згідно з планом і гарантувати права людей на життя, працю, житло та освіту. Керувати таким суспільством має буржуазія (як кращі представники індустріального класу), хоча з часом пролетаріат набуде рівних прав з буржуазією. Будучи оптимістом, сповідував еволюційні шляхи розвитку та мирні засоби боротьби, серед яких провідну роль має відігравати нова релігія, побудована за принципом «Людина людині – брат».

Франсуа Фур'є наголошував на брехливості й підступності буржуазної моралі, а ідеальне суспільство – суспільство гармонії – вважав можливим за умов дотримання загальної трудової повинності, справедливості розподілу, високорозвиненої економіки, поваги до Бога та любові до ближніх.

Роберт Оуен завдав нищівної критики буржуазному устрою суспільства з властивими йому поляризацією населення, загострення суперечностей між багатими і бідними. Фабрика у Нью-Ленарку, якою він керував протягом 30 років, продемонструвала кращі зразки практичної реалізації системи трудового права у вирішенні конкретних проблем організації та стимулювання праці, захисту прав і свобод працівників та членів їх сімей. Започатковані підходи знайшли продовження у створених комуністичних колоніях на теренах США, Англії, Ізраїлю.

Німецька класична філософія збагатила «золотий фонд» світової культури видатними іменами Канта, Фіхте, Гегеля, Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Ніцше, які, по суті, кардинально змінили вихідні парадигми з протиставлення людини природі до визнання людини як головної мети і сенсу пізнавальної діяльності. Так, у широковідомому морально-етичному вченні про «категоричний імператив» Кант підкреслював дві головні умови, згідно з якими: 1) кожна людина має ставитись до інших так, як бажала б, щоб інші ставились до неї, 2) людина має розглядатись як мета, а не як засіб її досягнення. Розглядаючи людину як найголовніший предмет у світі, Кант розуміє самосвідомість як вищий критерій перетворення індивіда в особистість. Звертаючи увагу на загрозу людського егоїзму, Кант розглядає принципи демократизації управління соціальними процесами, актуальність яких не втрачена і сьогодні.

Виводячи юридичні закони з моралі, Кант проголошував рівність людей перед законом, подолання юридичних привілеїв, відстоював ідеї народного суверенітету, гарантом якого бачив монарха, здатного забезпечити права людей на свободу висловлювань. Сповідуючи ідею вічного миру, цей ідеал він розглядав у якості вищої мети, яку треба досягати.

Іоган Готліб Фіхте обґрунтовує тезу про перевагу інтересів народу над державою, де центральним поняттям у вченні про етику, право та державу виступає свобода, природа якої розкривається у відповідності до позиції Спінози, згідно з якою свобода є усвідомлюваною необхідністю.

Особливого розвитку в німецькій філософії набуває започаткований Гегелем *лібертарний* (від лат. *Libertas* – свобода) підхід, згідно з яким всесвітня історія виступає як такий процес, що розкриває *право як прогрес в усвідомленні свободи* та її об'єктивації в політико-правових формах та інститутах [2]. Теоретична конструкція гегелівського розуміння права будується як «конструкція розумної дійсності». Державу він розуміє як «моральний універсум», а задачу пізнання вбачає у тому, щоб зрозуміти, чим же, по суті, є розум: «Що розумно, то є дійсним; що є дійсним, то є розумно» [3].

Разом з тим, запропонований Гегелем поділ історії на три ери – східну, антично-середньовічну та *германську як вищу форму усвідомлення свободи* багато в чому нагадує соціальні утопії з

присмаком великодержавного шовінізму. Ставлячи державні інтереси вище особистих, Гегель *виправдовує можливість жертви меншою кількістю людей заради більшості*, вважає *багатство і бідність природним та невідворотним явищем, конфлікт розглядає як умову соціального прогресу, а війну розуміє як засіб очищення нації*. Подібні підходи є неприкритою формою нормативно-правового захисту деспотичних режимів що сповідують расистські, шовіністичні та інші аморальні цінності та протиправні ідеали.

Об'єктивними передумовами формування нової ідеології марксизму виступали інтенсивний розвиток капіталізму, формування класу пролетаріату як самостійної політичної сили, загострення протиріч між буржуазією і пролетаріатом в силу зростання безробіття, злиднів і розшарування населення, а також формування надійних теоретичних джерел, представлених німецькою класичною філософією, англійською політичною економікою (Рікардо, Сміт, вчення про вартість...), утопічним соціалізмом (Сен – Сімон, Фур'є, Оуен). Оскільки головними ідеологемами філософії марксизму виступали вчення про:

- всесвітньо історичну місію пролетаріату;
- диктатуру пролетаріату;
- соціалістичну революцію як головну форму суспільних перетворень;

- побудову безкласового комуністичного суспільства, то практична реалізація *ідей соціалізму* розглядала *соціалістичний тип права* як таку юридичну систему, головними завданнями якої виступали вимоги до беззаперечного *правового захисту*:

- форм заборони приватної власності на засоби виробництва;
- посиленої охорони соціалістичних форм власності;
- інтересів диктатури пролетаріату;
- гарантій дотримання рівних прав і свобод громадян;
- принципу законності діяльності державних осіб та суспільних організацій;
- захисту соціалістичного ладу від загроз класових ворогів, злочинних елементів та дармоїдів.

Сімдесятишестирічний досвід (1917–1991) впровадження соціалістичного типу права на шляху розбудови СРСР показав, що:

1. Заборона приватної власності привела до фізичного і духовного знищення десятків мільйонів найбільш працелюбного і найбільш працездатного населення країни. Породжені протиправною колективізацією явища міграції, репресій, голодоморів та геноциду українського народу відомі усьому світу.

2. Деформація прав і свобод на різні види власності призвела у сфері матеріального виробництва до крадіжок, стягувань, луддитизму, корупції, безвідповідальності та інших проявів поправлення прав і свобод громадян.

3. Фактично відсутня рівноправність при оцінці соціалістичної (державної) та інших форм власності призвела до значних негативних правових, економічних, політичних і соціокультурних наслідків.

4. Закріплена в інституті права ідея диктатури пролетаріату призвела у кінцевому результаті до формування повноцінної системи тоталітаризму, яка сприяла загибелі понад 120 млн. людей і краху партokraticного ладу.

5. Практичне ігнорування лише продекларованих і не захищених законами рівних прав і свобод призвело до формування стійкого феномену «подвійної моралі» з боку цілих класів, прошарків і верств населення. Звичайною стала норма, згідно з якою народ жив за одними законами, а номенклатура – за іншими.

6. Недосконалість соціалістичної правової системи призвела до зрощення партійно-бюрократичної верхівки з корумпованою злочинністю, сприяла розвитку соціальної апатії та правового нігілізму.

Сучасна демократія західного типу є, по суті, зворотним боком соціалізму – спочатку казарменого, а згодом і військового та партійно-номенклатурного як наступних етапів його розвитку. Тим самим відмічені раніше недоліки у зворотному вигляді властиві і сучасній демократичній системі права, яка виконує функції захисту інтересів, головним чином, кланово-олігархічних структур, а для населення виступає здебільшого декларативною ширмою захисту інтересів громадян і, на відміну від соціалістичного типу права, акцентує зусилля на:

- захисті інтересів приватної власності за рахунок державної;
- монополізації влади крупного капіталу;
- встановленні світового панування латентних олігархічних структур;
- захисті комунікативних засобів маніпуляції суспільною свідомістю;
- захисті агресивних політичних олігархічних режимів;
- декларуванні (а не гарантуванні) рівних прав і свобод громадян;
- ігноруванні принципів законності діяльності посадових осіб, політичних і громадських організацій;
- бездіяльності у сфері захисту держави і громадян від надшвидких темпів штучного розповсюдження аморалізму, девіацій та інших загроз екологічного, політичного, мілітарного, економічного та аномічного характеру.

Наведені вище базові тенденції дозволяють виділити три якісно відмінні складові у формуванні трудового, кримінального та громадянського права як самостійних етапів розвитку сучасної судово-правової системи. Так, трудове право виникає з розвитком капіталізму як форма регулювання трудових відносин між працею найманих працівників та роботодавцем і може бути віднесено до

числа найбільш досліджених [4, 5]. Саме робітничий клас як нова політична сила став вимагати від держави справедливого розв'язання проблем трудових відносин, що призвело до проголошення наприкінці XVIII ст. Французькою буржуазною революцією свободи праці як умови забезпечення свободи попиту і продажу робочої сили, коли права і обов'язки сторін стали визначатись «угодою сторін». Прийняті державами правові норми для регулювання трудових відносин одержали спочатку назву «фабричного законодавства», з плином часу – «промислового законодавства», а у 20-х роках ХХ століття Джорджем Шерлом було введено поняття «робітничого права», яке стало обіймати інтереси як промислових робітників, так і працівників розумової праці. Найбільш упевнено поняття «трудове право» входить у широкий обіг з утвердженням і розвитком радянської влади, яка поширює його вплив на всі види трудової діяльності. Досить вдало термін «трудове право» розкриває процеси регулювання праці в сфері реальних витрат фізичної та розумової енергії під час виконання різноманітних трудових функцій як виробничого процесу, спрямованого на досягнення поставленої мети. Тим самим норми сучасного трудового права здатні ефективно регламентувати процеси тарифікації робіт і професій робітників, посадові обов'язки різних категорій службовців і кваліфікаційні вимоги, що до них висуваються.

Інституалізація процесів правового захисту пануючих форм державного устрою від посягань окремих людей чи соціальних угруповань сприяє формуванню розгалуженої системи кримінального права як самостійної галузі юриспруденції. Спектр і мотивація можливих посягань на існуючий суспільний лад розглядаються кримінальними кодексами як міра суспільної небезпеки, що має бути знешкоджена відповідними нормативно-правовими засобами. В той же час, соціальна обумовленість злочинів поділяє кримінальну відповідальність на три відмінні за характером покарання групи: 1) злочини, що посягають на права і свободи людини, 2) злочини проти власності і 3) злочини проти політичного устрою держави. Як свідчить практика, на реальні механізми дії кримінально-правових норм неабиякий вплив мають не тільки і не стільки самі по собі юридичні чинники, скільки фінансово-економічні, політичні, етнічні та соціокультурні складові. Безліч прикладів правової безкарності, навіть за найтяжчі злочини перед окремими людьми, селами, містами, регіонами, континентами і планетою в цілому з боку як владних еліт, так і окремих суб'єктів державотворення свідчить про суттєві недоліки кримінально-правових норм, починаючи з етапів їх обумовлення і формулювання й закінчуючи засобами практичної реалізації. Тобто існуюча нині система кримінального права спрямована не стільки на захист прав і свобод особистості й соціальних спільнот, скільки на захист кланово-корпоративних інтересів правлячих еліт, які за ширмою захисту інтересів держави нерідко приховують дії, спрямовані на протиправні форми збагачення

як власного, так і членів своїх родин. Кажучи інакше, проголошений ще Кантом постулат і досі залишається поки що нездійсненою мрією, коли окрему людину, у тому числі дитину чи жінку, нерідко не просто розглядають, а й безкарно практично використовують як річ, товар, робочу силу, предмет, засіб чи умову задоволення нерідко збочених та асоціальних потреб носіїв, як правило, кримінального капіталу. Наслідками вкрай незадовільного використання кримінального права виступають процеси демографічної, екологічної, моральної, валеологічної катастрофи і штучно створених економічних, політичних, етнічних та соціокультурних криз. В силу подібного стану речей на завершальному етапі розвитку сучасної судово-правової системи все більш реальними, вагомими і впливовими стають процеси формування громадянського права, спрямованого на активний захист прав і свобод кожної окремо взятої людини, кожної соціальної спільноти, кожного селища, села, міста, регіону, держави і планети в цілому. Розвиток системи громадянського права як нового інституту регулювання правовідносин на рівні суб'єкт-суб'єктних, суб'єкт-об'єктних і об'єкт-об'єктних відносин передбачає формування якісно більш досконаліх рівнів правосвідомості як з боку окремих громадян, так і від представників усіх рівнів організації соціуму. Багато в чому цей процес уже можна вважати розпочатим усіма попередніми етапами розвитку суспільства, кожен з яких спрямовував на захист інтересів громадян право, яке за природою і соціальним призначенням усе більш рельєфно носило гуманістичний характер. У цьому сенсі завершальний етап розвитку сучасної судово-правової системи можна назвати процесом гуманізації нормативно-правових відносин. Саме гуманістична природа надає громадянському праву роль такого регулятора суспільних відносин, завдяки якому правові цінності, норми та засоби на практиці здатні спрямувати розмиті й позбавлені моральних важелів рушійні сили на добродійні і високодуховні вчинки. Практичний розвиток громадянського права потребує кардинального вдосконалення діючої системи законів, принципів і механізмів регулювання правовідносин на всіх без виключення рівнях організації суспільства. До числа першочергових заходів на цьому шляху мають бути віднесені дії, спрямовані на розробку такої системи принципів регулювання нормативно-правових відносин, які б включали принципи невідворотності покарань, преюдиціальності, розмежування влад і владних повноважень. Не менш важливою є, на нашу думку, розробка цілісної системи окремих, спеціальних, загальних і глобальних законів як пізнання, так і регулювання нормативно-правових відносин. Саме за цих умов нині діюча судово-правова система має скласти передумови до переходу на якісно більш досконалий ступінь регулювання нормативно-правових відносин. Що ж стосується загальних уявлень про закономірності розвитку сучасної судово-правової системи, то вони можуть бути надані нами у наведеній нижче табл. 5.

Гене́за розвитку сучасної судово-правової системи

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Санкціонований	Демократичний	Трудове
Регламентований	Кібернетичний	Кримінальне
Хаотичний	Плюралістичний	Громадянське

Висновки. Теоретична суперечливість і концептуальна невизначеність сучасної системи права дає підстави провідним фахівцям України та світу розглядати її як перехідну, а шляхи подальшого розвитку пов'язувати з удосконаленням аксіологічних, фактологічних, герменевтичних, аналітичних та інших важливих, але здебільшого допоміжних і другорядних складових. На наш погляд, головними умовами переходу до якісно нової системи регулювання нормативно-правових відносин виступають процеси формування принципово більш масштабних світоглядних орієнтацій, які будуть здатні перевести механізми регулювання відносин між людиною, державою і суспільством на рівень завдань освоєння спочатку найближчого, а згодом і більш віддаленого космічного простору. Підтверджений у попередньому столітті принцип антропності Всесвіту має принципово розширити правовий простір, надавши суб'єктам соціального буття реальні можливості вирішення актуальних проблем життєдіяльності шляхом розробки і практичного використання повномасштабних кодексів і норм наддержавного, континентального, планетарного, космічного, а згодом і міжгалактичного права. Надшвидкі темпи євроінтеграції та глобалізації суспільства висувають на перший план проблеми збереження самої планети, забезпечення належного рівня та якості життя для всього населення, а не тільки для одного «золотого мільярду». Ці та безліч інших актуальних завдань розвитку людства практично можуть бути вирішені лише за умов формування транзитивних світоглядних орієнтацій, здатних забезпечити гідні умови життя людей за рахунок гармонізації відносин між кожною окремою людиною, державою, суспільством і Всесвітом. Змістовно ці завдання може вирішити лише гуманістичне за сутністю право як таке, що єдино спроможне забезпечити процеси формування, розвитку та практичного використання фізичного, інтелектуального і духовного потенціалу суб'єктів соціального буття в умовах освоєння Всесвіту.

Зрозуміло, що сам процес гармонізації відносин між людиною, державою, суспільством і Всесвітом є надзвичайно складно структурованим і передбачає декілька етапів практичної реалізації. Одним із перших етапів на цьому шляху має стати нормативно-правове забезпечення процесів транскультурації розвитку суспільства, що означає взаємозбагачення етносів на основі прогресивного

розвитку кожного з них. Подібні процеси для України мають означати такий розвиток правосвідомості, правозастосовчих, нормотворчих та контрольних засобів, які б забезпечили належні умови для всебічного розвитку титульної нації на тлі прогресивного розвитку інших етносів українського народу. Подібні критерії регуляції нормативно-правових відносин повинні стати нормою і для інших держав Європи і світу.

Наївно було б сподіватись на активізацію взаємодії людини зі світом без кардинального розвитку нових і нетрадиційних нормативно-правових засобів регуляції пізнавальної, виробничої, виховної, освітньої та соціокультурної діяльності. Провідну роль на цьому шляху мають відіграти творчі засоби діяльності, до яких, перш за все, слід віднести евристичні, ігрові, логічні, діалектичні, герменевтичні, синергетичні, когнітологічні та універсологічні методи пізнавальної діяльності. У найближчі десятиліття право може і зобов'язане відіграти визначальну роль не тільки у подоланні соціальної несправедливості, злиднів, розгулу корупції, пандемій та десятків дуже небезпечних фізичних, психічних і духовних хвороб, а й у здобутті нових цінностей та ідеалів індивідуального та суспільного розвитку. У загальному вигляді генеза розвитку нормативно-правових засобів регулювання суспільних відносин у майбутньому може бути представлена у табл. 6.

Таблиця 6

Генеза розвитку права у майбутньому

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Інтегративний	Транзитивний	Гуманістичне
Квантифікований	Космологічний	Креатологічне
Умотивований	Гуманоцентричний	Універсологічне

Використана література

1. Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие / К. К. Жоль. – К. : Юринком Интер, 2000. – С. 22.
2. Гегель. Философия истории. – М.-Л., – С. 98, 99, 112.
3. Гегель. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – С. 53.
- 4 Трудове право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Буряк, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 544 с.
5. Лушников А. М. Курс трудового права : учебник / А. М. Лушников, М. В. Лушникова : в 2 т. – Т. 1. Сущность трудового права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Статут, 2009. – 879 с.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2015 р.